

Detektivka s kosatcem

U druhu kosatec bezlistý (*Iris aphylla*) jsem v Českém středohoří zjistil několik zajímavostí a nad nimi jsem potom bádala a přemýšlel ještě řadu let. Mé poznámky vlastně skládají příběh detektivní, sahající nejspíše až do středověku. Některá v článku popsaná fakta jsou jistá, jinde dovozují, co se asi v krajině na jihozápadním okraji Českého středohoří mohlo v minulosti odehrát.

Kosatec bezlistý, rozšířený souvisle v evropské stepní zóně, má samostatné arely ještě ve střední Evropě, v Panonské nížině a Karpatech, a také v kavkazské oblasti. Je variabilní, a tak v Čechách někteří autoři dokonce odlišují tři samostatné endemické poddruhy: kosatec bezlistý český (subsp. *bohemica*), k. b. čedičový (subsp. *fieberi*) a k. b. opukový (subsp. *novakii*). Již na Slovensku roste zase jiný poddruh – kosatec bezlistý uherský (subsp. *hungarica*). Klasik české botaniky J. Dostál ovšem konstatoval, že taxonomická hodnota těchto nižších taxonů je sporná. Ani jeden z kosatců, které budou součástí zmíněného příběhu, nenese soubor znaků umožňujících zařadit jej bez vážných pochyb do některého ze jmenovaných poddruhů. To však pro odborné sdělení a pointu nemá význam.

Kosatec bezlistý, leč i bezkvětý

Velmi teplé území na jihozápadním okraji Českého středohoří, nedaleko Purkyňova rodiště Libochovic, je známo jedním z nejstarších zemědělských osídlení v Čechách. Je dnes prokázáno, že právě odlesňování krajiny zemědělci v době kamenné podporovalo zachování a šíření stepních druhů rostlin tehdy, když klimatický výkyv byl velmi příznivý nástupu lesa. Některé druhy, jako např. kosatec bezlistý, se

však zemědělskou krajinou nešířily snadno, neboť nejsou ani anemochorní (šíření pomocí větru) ani zoochorní (šíření prostřednictvím zvířat), a tak žijí zřejmě velmi dlouhodobě v izolaci tu a tam na kopcích. Kosatec bezlistý měl podle historického souhrnu (Kubát 1970) v Českém středohoří všeho všudy 37 známých nalezišť. V současnosti je již mnohem vzácnější a pravděpodobně nezbylo více než 10 lokalit.

Velmi jsem se tudíž zaradoval, když jsem před lety na malém vršku jménem Visálek – „ostrůvku“ ztraceném v moři polních lánů – našel celkem velký porost kosatce bezlistého. Šlo o lokalitu dosud neudávanou v literatuře a mohl to být kterýkoli ze tří poddruhů uváděných z Čech. Chodil jsem na to místo v pravý čas řadu let kvůli určení, ale kosatec nikdy neukázal jediný květ. Příčina mne napadla, když jsem úbočí vršku pozoroval z povzdálí. Zřetelně na něm vystupovaly umělé terasy, zbylé zřejmě po bývalých, dávno opuštěných a zestepněných polích. Kosatec tedy roste vlastně na bývalé mezi, v hluboké půdě, což zajisté není jeho ekologické optimum. V Českém středohoří bývá nalézán na skalních terasách, ba i ve skalních puklinách a kapsách. Kdosi tedy možná tento kosatec vysadil na místě, kde pracoval, odpočíval a které měl rád. Pole na nehos-

tinném Visálku byla nejspíše středověká. Asi 300 m od něj ale začíná úpatí mnohem mohutnějšího kopce Rohatce, jenž se tak jmenuje pro svůj rozeklaný tvar. Je to kopec z vyvrhelého rozpadavého tuфу, který měl zřejmě původně čedičová vrcholová skaliska a jeho středem vedl čedičem vyplněný sopouch. Je dobře vidět, jak byl tento čedič, výborný stavební kámen, kdysi vytěžen. Měl-li kopec dříve skalnatý čedičový vrchol, mohlo právě tam být původní naleziště kosatce bezlistého, jenž zde v současnosti nikde neroste. Na Visálek jej možná právě z Rohatce přenesl člověk a pro krajinnou ekologii se tím prozradil jako možný vektor pro šíření nápadných druhů.

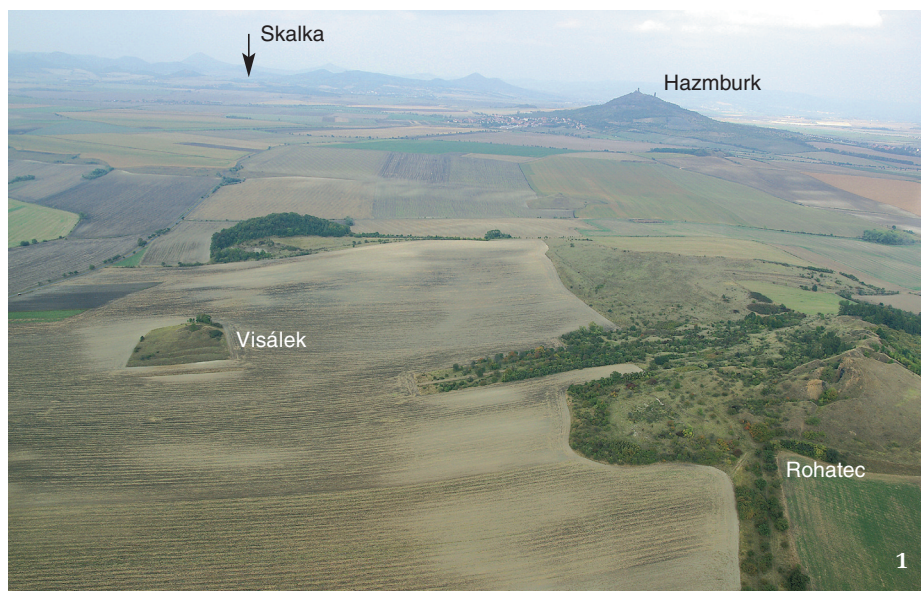
Kosatec z hradu je jiný

V témže prostoru, který je svými vulkanickými vršky pokračováním Českého středohoří, ale fytogeografové jej vytrvale přičleňují čistě geometricky k Poohří, je ještě další, mnohem mohutnější a skalnatější kopec Hazmburk. Zůstala na něm velmi zachovalá zřícenina hradu, ale pro botaniky byla vřdycky zajímavější jižní úbočí s druhově pestrou skalní stepí. Řídící učitel J. Šimr, již nejjícní známý krajový florista, tam udává kosatec bezlistý v r. 1938 a 1951. Podařilo se mi kosatec nalézt znovu, jak dokládá fotografie jeho skalního biotopu ze současnosti. Mohl jsem se domnívat, že kosatec z Visálku by mohl pocházet i z Hazmburku. Jednou z možností, jak dokázat totožnost kosatců z ekologicky rozdílných stanovišť, je kultivace v týchž podmínkách. Kosatce rozkvetly a překvapily. Lišily se totiž v nápadných znacích, zachycených v tabulce a na fotografiích. Na základě morfologie lze tedy usuzovat, že podivuhodný kosatec z Visálku z Hazmburku nepochází, ač kopce jsou velice blízko.

Podezřelá tvrzení

Utkvělá myšlenka, že středověcí lidé zahradničili, a také zdobili okolí svých sídel atraktivními rostlinami, jako je i kosatec bezlistý, mne přivedla na další nedaleké zříceniny za kosatcem udávaným Šimrem (1951). Na Košťálově v Třebenicích jsem druh nenalezl, ale úspěšně jsem byl na zřícenině středověké tvrze Skalka u Vlastislavi. Kosatec jsem i po letech objevil zarostlý v křovinách – nemá se tam dobře. Na blízkých skalách, hned pod věží, je rozšířena velká forma nepůvodního netřesku střešního (*Sempervivum tectorum*), podporující v literatuře formulovanou teorii o kráslení středověkých sídel rostlinami (Ložek, Skalický 1983). Původnost kosatců právě na místech u středověkých sídel je proto vždy nejistá, mohou třeba pocházet z jiné lokality v Českém středohoří.

Kladl jsem si proto otázku, zda je alespoň kosatec na Hazmburku a na jen 8 km vzdálené Skalce totožný. Nahlédnutím do tabulky se lze přesvědčit, že nikoli. Liší se stejně výrazně i od kosatce z Visálku, což ukazuje na značnou morfologickou proměnlivost druhu v Českém středohoří. Na Visálku a Skalce se nalézají pouze osamocené trsy, a také několik trsů na Hazmburku vypadá a kvete naprosto stejně. Rozdílů mezi klony pěstovanými v týchž podmínkách je příliš mnoho na to, aby mohlo jít o bezvýznamnou proměnlivost.

1 Krajina na jihozápadním okraji Českého středohoří s vyznačenými lokalitami popisovanými v textu. Kopce mají přirozenou vegetaci, na jižních úbočích stepní, ale jsou izolovány odněpaměti obdělávanými plochami, jako by to byly ostrovy v moři. Náhled z vrtníku 2–4 Na kopcích vzdálených na dohled se překvapivě vyskytují nápadně rozdílné kosatce patřící do druhu kosatec bezlistý (*Iris aphylla*). Pocházejí z Visálku u Duban (2), Hazmburku u Libochovic (3) a Skalky u Vlastislavi (4).

5 Typickým biotopem kosatce bezlistého na vulkanických kopcích jsou skalní stepi, jak je vidět na záběru z jižního úbočí Hazmburku. Snímky M. Studnička

vost v rámci hypotetické populace na téměř původním nalezišti. Máme spíše co činit s jedinečnými morfotypy vzniklými vlivem dlouhodobé izolace dílčích populací druhu.

Chyba hranice CHKO

Ve světle tohoto poznání nelze kosatec bezlistý považovat za „obyčejný“ silně ohrožený druh. Je patrný ostrovní charakter jeho nalezišť na kopcích izolovaných zemědělskými plochami. Při nízkém počtu současných lokalit a nejednotnosti kosatce

bezlistého v Českém středohoří je nutno pochopit tento druh jako soubor kriticky ohrožených morfotypů, ať už jim přisoudíme jakoukoli taxonomickou kategorii. Na základě dosavadního studia je tedy zřejmé, že kosatec bezlistý představuje nesmírně zajímavý objekt, jak z hlediska biosystematiky, tak evoluce. Rozřešení jeho taxonomie i příbuzenských vztahů mezi jednotlivými populacemi v Českém středohoří však bude vyžadovat podrobné studium pomocí molekulárních technik a se zahrnutím srovnávacího materiálu z celého jeho areálu.

Měl jsem vždycky pocit závažné chyby, když se hranice CHKO České středohoří těsně vyhnula mimořádně kvalitním, jedinečným a ochranařsky cenným lokalitám extrémně teplomilné a suchomilné flóry a vegetace nemající uvnitř CHKO obdoby – u Hazmburku to bylo o pouhých 5 km, u Rohatce a Visálku o 7 km. Kosatec jsou při popsání vzácnosti bioindikátorem, který tomu výmluvně nasvědčuje. Obsáhlejší argumentace k naznačenému problému by však patřila do jiného časopisu orientovaného na ochranu přírody.

Tab. 1 Rozdílné morfologické charakteristiky kosatců ze tří blízkých lokalit (kultivace v týchž podmínkách). Orig. M. Studnička

Morfologie / Lokalita	Visálek	Hazmburk	Skalka u Vlastislavi
listy	matně zelené, měkké	sivozelené, tuhé	sivozelené, tuhé
doba květu	časná	časná	o týden opožděná
tobolky	6 podélných rýh, d = 4,5 cm	3 rýhy + 3 hrany, d = 7 cm	
vnitřní okvětní lístky: pozice	široce rozevřené	nerozevřené	nerozevřené
vnitřní okvětní lístky: šířka, vzhled	30 mm, nelemované, modrofialové	23 mm, nelemované, modrofialové	33 mm, krepovitě lemované, červenofialové
vnější okvětní lístky: šířka	20 mm	18 mm	30 mm
bazální příosní větévka	chybí (větvení až v 1/3 zdola)	chybí (větvení až v 1/3 zdola)	je vyvinuta (větvení na bázi mezi listy)
květní trubka	sotva delší než semeník, z listenu nevyčnívající, fialová	2x delší než semeník, z listenu asi 2 cm vyčnívající, fialová	kratší než semeník, z listenu nevyčnívající, žlutá
kartáčky	jen na samé bázi slabě nažloutlé	od báze do poloviny žluté	celé žluté
semeník za květu	žlábkatý	bez žlábků	bez žlábků
ramena blizny	po stranách do poloviny mělce vroubkovaná, konec dvojčipý	po stranách do poloviny pilovitě zubatá, konec dvojčipý	po stranách do poloviny pilovitě zubatá, konec dřipen v několik velkých zubů
obalné listeny v květenství	zelené	fialové	zelené s fialovým žilkováním